

Радмила Маринковић

## ЗАПАДИ И ИСТОЦИ РАСТКА НЕМАЊИЋА

– по Доментијану –

Како да се објасни силан порив младога Растка, најмлађег Немањиног сина и владара најзападнијег дела српске државе, Хума, да напусти своју државу, дом и породицу и да оде у Свету Гору, ако не тежњом да оде у свет другачији од онога који је знао, где је рођен и проживео детињство. Одавно се поставља питање: зашто је Растко одбегао у Свету Гору, удаљену и туђу територију, кад је у самој Србији било манастира у којима би могао задовољити своју љубав за духовни живот; ако не других манастира, а било их је, а оно свакако задужбина његовог оца Немање – топлички манастири Св. Богородице и Св. Николе, Ђурђеви Ступови, прелепа Студеница? Била је то жеља да оде, да се одсели физички како би се принудио на духовно изгнанство, чежња за непознатим, наслућиваним духовним лепотама.

Јер, сем сеоба физичких, постоје и духовне сеобе; осим сеоба племена и народа, заједница, постоје и личне, индивидуалне сеобе; поред одлазака без повратка, постоје сеобе које остварују континуитет; поред изгнанстава нужних, изнуђених, наметнутих, постоје изгнанства жељена, вољена, изборена са самим собом, и са околином, праћена неразумевашем и осудама. Постоји сеоба ради спаса тела, али и сеоба ради спаса душе. Сеоба ради погодности за тело, али и сеоба ради ослобађања од тела, ради уздизања духовног и моралног. Сеобе да би се побегло, сеобе да би се спасло.

У ствари, разлози одласка су увек исти – одлазимо да бисмо нешто спасли, нешто што је трајније од тренутка. Тренутно и телесно увек су у служби нечег трајног и духовног. Постоји сличност у српским сеобама и изгнанствима са Растковим путовањима, са његовим бекствима и враћањима. Сличност је у том трајном и духовном. Само, док се Срби селе да би то духовно сачували, Сава се селио да би га створио. Они се, заправо, селе да би спасли оно што је Сава својим сеобама градио. А то су темељи.

И дозволићемо себи једно реторско питање: Зар би Велика сеоба Срба и настала да се није имало шта понети, да се морало све, баш све, оставити? Зар се није селило да би се нешто спасло? Или: да наши преци нису имали ништа око себе или у себи, зар би се селили? Па ако су и понели себе као физичка бића, и понешто од добра материјалног, од сточног блага и ћемера са златом, понели су и нешто што је јаче и трајније, значајније, што је њихова генерација морала да спасе и да тако сачува непрекинути ланац оног што је у домовини било створено и сад одједном било угрожено, и што су они морали сачувати, макар и под туђим небом.

Данас, кад је цела васељена постала глобално село, људи су у сталном покрету, селе се, ради материјалне користи, ради личне афирмације, не слажући се са друштвеном климом у својој земљи. Али новине су увек пуне извештаја о неким Американцима, Аустралијанцима нашег порекла који настоје да учине нешто за своју постојбину, да саграде мост, дарују болницу, да рестаурирају цркву или, бар, да дају прилог за један камен у темељу новог храма. Шта је то у човеку, ако не његова отаџбина. У основи – сеобе су физичке, остаје унутрашњи свет, који не напуштамо, из кога се не селимо. Чак, селимо се да бисмо га сачували.

Ових дана у интервјуу на телевизији, књижевник Борисав Пекић, на питање: „Ви већ дуго живите у Лондону?“, одговара: „Не, у Лондону боравим, живим овде...”

Шта је то што у себи носимо, ма где да смо? Навике, род, наслеђе, веру, веровања, мит, песму, реч? Све што нам је племенско, породично, народно – све је обухваћено речју: отаџбина. У центру свих сеоба је бескрајни плави круг, у њему звезда, која се указивала Вуку Исаковићу.

\*

У наслову овога рада називамо светога Саву његовим крштеним личним именом *РАСТКО* зато што су већ његови савременици у томе имену видели симбол његове личности, дубоки смисао Савиног животног пута и подвига.

Доментијан, први Савин биограф, бележи на почетку Савине биографије да детету које им се родило, родитељи Немања и Ана „нарекоше (му) име Растко, који ће ваистину веома узрасти божанственим добрим делима; и то не само он него ће и своје отацтво привести на велику побожност...”<sup>1</sup> О симболичном значењу имена Растко Доментијан очевидно

<sup>1</sup> Доментијан, *Живот светога Саве и Живот светога Симеона*, приредила Р. Маринковић, Просвета – СКЗ, Београд, 1988, стр. 56.

говори када се Савин животни пут завршио, када је Сава остварио свој задатак, и када је скривени смисао његовог имена Растко постао свима јасан. Али у часу када Савин живот тек започиње, родитељи, који су у молитви пре Савиног зачећа изrekli жељу: „Господе, дај нам да родимо чедо по вољи твога милосрђа и по твојем божанственом самотрењу, да безбројном силом твојом испуни своје отачаство твојим доброверијем”,<sup>2</sup> одабирају детету име Растко да би њиме исказали своју жељу и наслућивање да пут њиховог сина буде непрекидни успон, раст, да рашћење и ширење буде смисао његовог животног подвига.

Шта, дакле, садржи у себи Савино име Растко? Оно је симбол раста, узрастања, сталног процеса уздицања. Његово значење је динамично.

Оно што расте и узраста има границу раста и разлог свога раста, циљ који треба да постигне. Млади Растко треба, како то види Доментијан, да „узрaste божанственим добрим делима”, да се кроз доброверје, кроз добро, хришћанско и људско, уздигне по вертикали, да расте у висину својом побожношћу и хришћанским деловањем. Али то Растково уздицање није само себи циљ. Он, уздигнут, узрастао врлином, треба да стекне моћ и право да своје „отачаство приведе на велику побожност”, како каже Доментијан оцењујући га, или да „безбројном силом божјом испуни своје отачаство доброверјем”, како желе његови родитељи. Распростирање Растковог узрастања на целу отаџбину, на све своје људе, свој народ, јесте хоризонтала његовог постојања. Координате Расткове динамичке појаве су, значи, вертикално уздицање до оне висине богољубља са које ће моћи да своју врлину прошири по хоризонтали, на цело своје отачаство. Растков задатак је двострук, лични и општи, а лични је у служби општег. Отачаство је надређено, лични подвиг је подређен отачаству. Тиме је отачаство стављено на највиши ниво, а идеја родољубља исказана на најплеменитији начин.

Именом Растко одређен је, дакле, физички и духовни простор живота светога Саве и крајњи циљ његовог постојања – који је отачаствољубље.

Име Сава не би могло да буде носилац оваквог значења. Мењајући свој дотадашњи живот, монах узима ново име, одабирајући га према некој познатој личности хришћанске историје, коју жели да опонаша својим монашким подвигом. Узевши монашко име Сава, млади Растко се определио, лично изабрао, да следи носиоца овога имена, светога Саву Освећеног, организатора монашког живота у Јерусалиму у 6. веку. Тиме се одрекао могућности да самостално бира своје активности, већ се само

<sup>2</sup> Исто, стр. 55.

уподобљавао своје монашком идеалу. Монашко име не најављује процес, него удвајање, пресликавање једне иконографије, оно је статично.

Именима светог Саве изражене су консеквенце две поетике. Домаће, словенско име Растко, поетично и симболично, у служби одуховљења отачаства, израз је динамичког поимања живота. Монашко име Сава представља понављање унапред задатог и израз је статичке хришћанске свести.

Назвали смо у наслову светога Саву именом Растко и стога што се он тако и звао кад је мисао о путу, о течењу, о сеобама, обузела његову душу и привукла га у тој мери да је остала једна од главних тема његовог живота. У раној младости горео је светим Духом „свагда молећи се Господу да му покаже пут по коме ће се ходећи спасти”.<sup>3</sup> Прва његова забележена молитва јесте тражење тога пута: „Пречиста мати живота свију, ... умоли Сина свога и Бога мога створитеља, да ми пошаље светлост и истину своју, да ме упућују и воде у твоју Свету Гору... да дадем своје обете Господу, које изрекоше усне моје, да postanем узор отачаству моме...”<sup>4</sup> А пред крај живота, Сава се пита: „Шта и како и ради чега је ово моје течење од запада ка истинитом истоку, и шта је приобрећење моје? Христос, сведобри Господ, просвећење мени и моме отачаству и спаси-тељ народу моме!”<sup>5</sup> Ове две реченице заокружују сав Савин живот и све његове путеве, сва његова путовања и течења.

Савино тражење пута, чежња за одласком, нема за циљ напуштање, како тражи Јеванђеље. Доментијан, који је веома учен теолошки писац, као мотивацију Савине одлуке наводи Христове речи: „Ко љуби оца и матер више од мене, није мене достојан; ко не узме крста свога и не иде за мнош, није мене достојан” (из Јеванђеља по Матеју 10, 37 и 38).<sup>6</sup> Овај цитат говори о љубави према Христу и о путу за њим, али не и о напуштању свега што човека веже за овај живот, а што је исказано реченицом: „Јер сваки који остави дом или њиве или имање или жену или децу или браћу или оца или матер имена мога ради, примиће стоструко и наследиће живот вечни” (из Јеванђеља по Матеју 19, 29) и коју наводи сам Свети Сава када пише о својој оци Немањи и његовом замонашењу.<sup>7</sup> Исти цитат је

<sup>3</sup> Исто, стр. 58.

<sup>4</sup> Исто, стр. 58.

<sup>5</sup> Исто, стр. 216.

<sup>6</sup> Исто, стр. 57.

<sup>7</sup> Свети Сава, *Сабрани списи*, приредио Д. Богдановић, Просвета – СКЗ, Београд, 1986, стр. 99.

поводом Немање употребио и Стефан Првовенчани,<sup>8</sup> а и Доментијан у свом животопису Стефана Немање – светог Симеона,<sup>9</sup> док га у Савином животопису нема. Зашто Доментијан у Савиној мотивацији да се замонаши не доноси цитат о напуштању „ко не остави...”? Очеvidно стога што се Растко – Сава после својих одлазака увек враћао, што су његова путовања и течења праћена враћањима у отачаство. Савин одлазак је увек предуслов повратка, чак и кад је то бекство у Свету Гору. Јер већ у првој молитви, пред бекство, он изражава жељу да напусти домовину, али само физички; он је не напушта и духовно, јер жели да оде како би постао узор отачаству.

У реченицама из Доментијановог дела које смо навели јавља се реч отачаство увек у вези са именом Растко, као пандан и допуна његове појаве, у сталној повезаности са њиме као други део мисли реченицом исказане. То су два тежишта исте мисли. Растко ће отачаство привести, будуће чедо треба да испуни отачаство, сам Растко жели да постане узор отачаству, његова тековина, приобрећење, јесте просвећење његовог отачаства. Отачаство је објекат Савине појаве и делатности, он је актер а отачаство предмет који се обделава. Они су сејач и њива. Али тај објекат отачаство је истовремено и инспирација и мотивација активности, оно је увек изнад Саве, јер он му непрекидно служи. Отачаство је мера сваког Савиног подухвата. Сава је у ствари служитељ отачаства.

Доментијан је створио веома активан однос Сава – његово отачаство и то је главна полуга, основ на коме се гради цео Савин животопис. Писац поставља питање: шта отачаство значи за Саву, а шта Сава за отачаство. Цело Доментијаново дело јесте одговор на то питање. Савина личност израста из потреба његовог отачаства, он ту потребу схвата и испуњава је током целог свог живота. Они једно другом дају снагу и њихова веза је стваралачка. Основ књижевног виђења светог Саве код његовог биографа, ученог Доментијана, средином 13. века јесте однос човека и његове отаџбине, вероватно јединствен у европској књижевности тога времена.

Као и сваки агон, Савин подвиг служења отачаству јесте вишестепен, то је лествица којом се обоје уздижу, и Сава и отачаство. Доментијанова књига је династичка, дворска, то је једна христијанизована породична хроника која почива на отаџбинском опредељењу. Али, шта је Доментијан као монах могао да уради са Савом-династом и монахом,

<sup>8</sup> Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, приредила Љ. Јухас-Георгиевска, Просвета – СКЗ, Београд, 1988, стр. 76.

<sup>9</sup> Доментијан, стр. 256.

него да изграђује Савино духовно отачаство. Градио га је средствима спољашњим и унутрашњим. Споља гледано, Сава путује, одлази из отачаства и враћа му се са новим вредностима којима украшава отачаство „као пчела сабирајући своје отачаству мед богоразумија”<sup>10</sup>. Унутрашња средства јесу Савини индивидуални монашки подвизи, духовно усавршавање, све веће и веће, – у Светој Гори и на светим местима, где се приближава божанској светлости на Таворској Гори и Синају – кроз које постиже духовно прочишћење. Лично чист, Сава и може да сакупља духовне дарове, да гради духовно отачаство и да га обнавља. Савин живот је нека свечана, духовна, чиста служба отачаству. Своју чистоту, за коју се упорно бори са околностима и са собом, Сава дарује отачаству, те и оно постаје чисто и светло.

Градећи Савин лик, Доментијан је морао имати узор, праслику, модел, сагласно захтевима поетике тога времена. Тема пресељења и путовања ради постизања неког духовног циља давнашња је тема хришћанске литературе. Сам Христос је путовао и путујући учио људе својој истини, а његови ученици су обилазили разне крајеве света ширећи Христову науку. Најважнији међу њима јесте апостол Павле, који се у литератури приказује као муња и незалазно светило што обилази све стране света, север, запад, исток и југ, целу васељену обасјавајући. Тако је апостол Павле постао модел хришћанског мисионарства, а обилазак разних страна света опште место хришћанске књижевности. По томе моделу у старословенској књижевности грађени су ликови Солунске браће, Ђирила и Методија, који напуштају на истоку свој родни Солун ширећи „праву веру” на северу код Хазара, на југу код Арапа, да би на западу код Морављана постигли највећи успех. Рим је крајња западна тачка до које долазе, Ђирило да у њему добије признање својег подвига, али да ту и умре, а Методије да постане први словенски архиепископ и да отуда, са запада, обасја сву васељену<sup>11</sup> – при чему се слика мења у новом обрту.

Сава је такође схваћен као делатник који шири праву веру, али он не изводи њу из своје домовине да би је ширио по свету, него је доноси из света и шири по своје отачаству. На њега није било могуће потпуно пренети модел хришћанског мисионара, те је Доментијан остао само при оси исток – запад, док су север – југ назначени ту и тамо, без стварног удела у композицији дела. При томе, Савино отачаство је запад, а ме-

<sup>10</sup> Исто, стр. 206.

<sup>11</sup> Служба св. Ђирилу, Служба св. Методију, Похвала св. Ђирилу од Климент-а Охридског, у књизи: Ђирило и Методије, приредио Ђ. Трифуновић, СКЗ, Београд, 1964.

ста куда одлази јесу исток. Преузети модел је, дакле, адаптиран, основна слика на којој се модел градио задржана је, али јој је дата друга димензија. У српској књижевности опозиција исток – запад једва се дотле и појављивала.<sup>12</sup> Доментијан је први широко употребљава, и то грандиозно, развијајући је у сјајним поетским сликама и варирајући је кроз непрекидно понављање.

За младог Растка исток је најпре Света Гора, али кад као монах Сава одлази у Цариград и Никеју из Свете Горе, он иде на исток. А када се отуда враћа, Сава је, стигавши у Свету Гору, дошао на запад, а његово отачаство је још даље на западу. Доментијан пише у Светој Гори, у Савиној испосници у Кареји, и са те тачке суди о странама света, али он зна да Сава осим Свете Горе има и друге истоке и друге западе. Сава се креће по пределима који су једни другима истоци и запади. Обележавање ових двеју страна света плуралом преузето је из грчког језика. Али српски писци, имајући могућности да их изразе и једнином и множином, добијају слободу већег поетског нијансирања њиховог значења, и Доментијан то увелико користи. Множина је код њега увек у потенцираном духовном и поетском значењу и увек у споју једног и другог појма у истој реченици, у једној слици: „оптећи ћеш истоке и западе” прориче Савин отац,<sup>13</sup> и он „оптече истоке и западе као сунце”,<sup>14</sup> „муњоносним начином прође истоке и западе испуњујући Христово јеванђеље и приведе Господу савршен народ”,<sup>15</sup> „и своје отачаству постаде вођ на добру веру и на светињу... показујући истоке и западе”.<sup>16</sup>

Опозиција исток – запад важнија је у поимању света од опозиције север – југ, јер је уочљивија. На њој почива устројство светлости и таме, те велике загонетке и тајне. Она се непрекидно одвија пред човеком, напомињући му смену живота и смрти. Стара је колико и људска психа и нераздвојни је део свих митова и религија. Историјски је увек била актуелна за територију на којој је засновано Савино отачаство. Веома је актуелизирана у римској империји, која је најпре имала источне и западне провинције, да би се коначно распала на источно и западно римско царство. У оквиру источне, византијске црквене организације Савино отачаство је спадало у западне епархије.

<sup>12</sup> Упореди: Стефан Првовенчани, *наведено дело*, стр. 23.

<sup>13</sup> Доментијан, стр. 226.

<sup>14</sup> *Исто*, стр. 210.

<sup>15</sup> *Исто*, стр. 215.

<sup>16</sup> *Исто*, стр. 214.

Живећи на крајњем западу Источног римског царства, на вековној међи истока и запада, српски писци су опозицију исток – запад доживљавали не само као поетску и митолошку слику него као конкретну реалност. У Доментијаново време та је опозиција имала значај духовне оријентације. Он зна да у титули византијског цара стоји да „царује источним земљама и западним”,<sup>17</sup> али да је то била само пука претензија. Старим западом су одавно владали други. А другачије су и веровали. Велика шизма од 1054. године била је не тако давни датум у Савино и Доментијаново време, разлике између православне и римокатоличке цркве тек ће се кроз следеће векове продубљивати, док не дођу до данас непомирљивих размера, које, додуше, обе цркве као да желе превазићи. Али ипак, био је то и у Савино време други духовни свет, који није улазио у византијске представе о васељени, универзуму. Стога Савино „западно отачаство” не треба мешати са данашњом представом о западу. Оно је западно само у оквирима византијског духовног света. Данашњи запад био је ван те васељене.

Доментијан је, међутим, знао и за тај други свет. Он описује Савину пловидбу Јадранским морем из Старог Града (Будве) у Дукљи за Брендич (Бриндизи), где је чекао велику лађу којом ће отпловити у Свете Земље. Доментијан са одмереним уважавањем пише о Савином писму папи када од њега тражи краљевску круну за свога брата Стефана, наводи богате дарове које том приликом папи шаље. То ће касније Теодосије избећи да помене, али у Доментијаново време Латини седе у Цариграду и држе бројне поседе по Балкану. И управо настојећи да се извуче из тог „латинског” обруча Сава тако предано ради на повезивању свога западног отачаства са осталом, источном васељеном, предузимајући велике и опасне путеве.

Сава је од детињства добро познавао тај свет на западу од византијске васељене. Не треба заборавити да је Растко пре одласка у Свету Гору две године управљао Хумом, који је на самој западној граници Немањине државе, да је још у раном детињству морао одлазити у Зету, стару постојбину Немањића, да су се у Немањиној Србији укрштали путеви трговачки и културни између истока и запада, да је српски велики жупан био владар и православних и католика, да је он, Немања, прво крштен у Дукљи у цркви где су латински свештеници, па тек као одрастао човек у цркви Светих Апостола у Расу, по источном обреду. Савино рано опредељење за византијску духовност било је, дакле, резултат његовог слободног опредељења.

<sup>17</sup> Исто, стр. 233.



Доментијан је писац који виртуозно влада умећем композиције, најчешће је организујући по нумеричком принципу. Целокупно своје дело „Живот светога Саве” он је компоновао као сталну смену Савиних путовања и боравака на истоку и повратака на запад у отачаство. Свако од тих путовања, течења, јесте и преобретење нових, све виших достигнућа у Савиној личној светости, коју ће потом применити на западу. Тако се у делу смењују периоди живота ван земље и живота у Србији. Како је тих путовања и борављења ван отачаства било четири, то се боравци у земљи, оивичени путовањима, јављају у делу у три маха. При сваком, Сава српску државу и цркву уздиже на виши ниво, док не постигне међународно признање српске државе, круном за Стефана из Рима, и цркве, добијањем самосталности и својим личним чином архиепископа у Никеји, а на крају и признањем осталих православних патријараха на истоку. Тиме се завршава Савина мисија, постигнута је граница његовог раста и он ће умрети при последњем, четвртом путовању. После тога долази додатак о преносу моштију из Трнова у Милешеву, што је у композиционом погледу могуће схватити као самостално дело, али у концепцији излагања исток–запад, може се примити као последњи, коначни Савин повратак, сад као свеца, у „западно отачаство” да својим моштима осветли отачаство – „друга богозарна источна звезда”.<sup>18</sup>

Сва Савина путовања, сви одласци на исток и повратци на запад богатили су духовни простор Савиног отачаства, темељећи га на богатим културним тековинама. Тако се у оквиру правоверне васељене Савином појавом формирала своја, посебна, препознатљива физиономија, Савино духовно отачаство, које Срби носе собом у својим сеобама и одласцима, да би га сачували и да би му се могли враћати и обнављати и њега и себе.

<sup>18</sup> Исто, стр. 231.